

MALAZGİRT KALESİ VE ÇEVRESİ KORUMA ÖNERİLERİ

Malazgirt Castle and its Surrounding Protection Recommendations

Doç. Dr. Çiğdem Belgin DİKMEN

Yozgat Bozok Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi/Mimarlık Bölümü, Yozgat/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5975-1552>

Öğr. Gör. Ferruh TORUK

Yozgat Bozok Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi/Mimarlık Bölümü, Yozgat/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9851-4269>

ÖZET

Bu çalışma tarihsel süreç içerisinde Neolitik ve Kalkolitik dönemlerden günümüze kesintisiz olarak kullanılan Malazgirt Kalesi ve çevresinin korunmasını konu etmektedir. Yerleşimde Kale ve surların içerisindeki konut stoğunun kamulaştırılması odaklı olarak 1986 yılında İller Bankası tarafından hazırlanan ilk Koruma Amaçlı İmar Planı, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun (KVKBK) 19.12.1990 tarih ve 283 sayılı kararı ile 56 ha büyüklüğündeki alan Kentsel Sit Alanı olarak onaylanıp yürürlüğe girmiştir. Bu planda özellikle kale içerisindeki kamulaştırılacak alanlar etaplar halinde belirlenmiştir. Malazgirt Kalesi ve çevresinin arkeolojik özellikler göstermesi nedeniyle Malazgirt Belediye Başkanlığı'nın 02.03.2020 tarihli ve E.425 sayılı ve "Muş İli, Malazgirt İlçesi'nde yer alan tescilli Malazgirt Kalesi ile surlarına ilişkin kentsel sit alanı tescilinin yeniden değerlendirilmesi ve yeni bir koruma alanının belirlenmesi" istemli yazısı Van KVKBK'nun 01.07.2020 gün ve 2578 sayılı kararı doğrultusunda değerlendirilmiş ve Kale ve çevresi 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiştir. Çalışmanın amacı Malazgirt Kalesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarını araştırmak, kalenin ve kale içindeki tescilli yapıların mimari özelliklerini incelemek, hazırlanmakta olan (KAİP) değerlendirmek ve bütünsel boyutta bilinçli bir şekilde korunması için öneriler geliştirmektir.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Kale Surları, Koruma, Restorasyon, Koruma Amaçlı İmar Planı

ABSTRACT

This study focuses on the preservation of Malazgirt Castle and its surrounding, which have been used continuously from the Neolithic and Chalcolithic periods to the present day. The first Conservation Development Plan prepared by İller Bank in 1986, focusing on expropriation of the housing stock inside the castle and the city walls in the settlement, was designated as an Urban Protected Area with an area of 56 ha with the decision of Erzurum Cultural Heritage Preservation Regional Board dated 19.12.1990 and numbered 283, approved and entered into force. In this plan, especially the areas to be expropriated within the castle were determined stage by stage. Due to archaeological features of the Malazgirt Castle and its surroundings, it was decided the re-evaluate the urban site registration of the Malazgirt Municipality with the numbered E.425 dated 02.03.2020 and the registered Malazgirt Castle and its walls in Muş Province Malazgirt district, to establish a new conservation area. The letter with the request of determination of determination was evaluated in line with the decision Van Cultural Heritage Preservation Regional Board dated 01.07.2020 and numbered 2578, and the Castle and its surroundings were determined as the 3rd Degree Archaeological Site. The aim of the study is to investigate the surveys carried out in the Malazgirt Castle, to examine the architectural features of the castle and the two registered buildings in the castle, to evaluate under preparation Conservation Development Plan and to develop suggestions conscious preservation in a holistic dimension.

Key Words: Malazgirt, Castle Walls, Protection, Restoration, Conservation Development Plan

1. GİRİŞ

Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan, 1534 km² yüzölçümü ile Muş iline bağlı en büyük ilçe olan Malazgirt; il merkezine 137 km., İran-Türkiye sınır kapısı Kapıköy'e 156 km. ve Azerbaycan-Türkiye sınır kapısı Gürbulak'a 156 km. uzaklıktadır. Düz bir alana kurulmuş olan ilçenin batısında 25 km. uzaklıkta Muş'un Bulanık, doğusunda 38 km. uzaklıkta Ağrı'nın Patnos ilçesi yer almaktadır (Adaoğlu, 2003: 30). Fırat Nehri'nin kolu olan Murat Nehri ilçenin kuzeyinden akmaktadır (Fotoğraf 1). Yerleşim 1. Derece deprem kuşağı üzerindedir ve Malazgirt'te 1903 yılında yaşanan depremde merkez ve merkez köylerin çoğu yıkılmıştır. Süphan Dağı ile eteğindeki küçük volkanların lav ve alüvyonları Malazgirt çevresini de

kaplamaktadır (Atalay, 1983: 110). Alüvyonlu alanların geçirimli yapıları ve havza içerisinde en düşük kotlarda konumlanmaları, bölgenin yeraltı suyu bakımından zengin olmasına neden olmuştur. Malazgirt'te çeşitli mevkiilerdeki tuz kaynakları bulunması nedeniyle 1976 yılında DSİ'nin açtığı kuyulardan alınan örneklerin çok tuzlu olduğu anlaşılmıştır. Kale ve çevresinde içme suyu amaçlı açılan 13 sondaj kuyusundan elde edilen kaynak suları, içme ve sulama suyu olarak değerlendirilmektedir (Kıranşan ve Şengün, 2017:154-156, 165-168). Malazgirt çevresinin ekonomisinde tarım ve hayvancılık önemli rol oynamaktadır. Malazgirt Ova'sında yer altı suyu seviyesinin yüksek olması nedeniyle daha çok sulu tarım yapılmaktadır. İlçede geçim kaynaklarının sınırlılığı, bölge halkını çeşitli işlerde çalışmak üzere batı illerine göçe zorlamaktadır. Yerleşimde yılda bir kez Malazgirt Anıtı'nın bulunduğu Milli Park Alanı'nda yapılan Malazgirt Zaferi kutlamaları bölge ekonomisine az da olsa katkı sağlamaktadır. Malazgirt merkez 12 mahalleden oluşmaktadır ve toplamda 11.981 ha büyüklüğünde bir mücavir alana sahiptir.

Fotoğraf 1. Malazgirt Kalesi'nde Yerleşim (Google Resimler, Malazgirt)

Bu çalışma tarihsel süreç içerisinde Neolitik ve Kalkolitik dönemlerden günümüze kesintisiz olarak kullanılan Malazgirt Kalesi ve çevresinin korunmasını konu almaktadır. Yerleşimde Kale ve surların içerisindeki konut stoğunun kamulaştırılması odaklı olarak 1986 yılında İller Bankası tarafından hazırlanan ilk Koruma Amaçlı İmar Planı (KAİP), Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun (KVKBK) 19.12.1990 tarih ve 283 sayılı kararı ile 56 ha büyüklüğündeki alan Kentsel Sit Alanı olarak onaylanmıştır. Bu planda özellikle Kale içerisindeki kamulaştırılacak alanlar etaplar halinde belirlenmiştir. Ancak Malazgirt Kalesi ve çevresinin arkeolojik özellikler göstermesi nedeniyle, Malazgirt Belediye Başkanlığı'nın 02.03.2020 tarih, E.425 sayılı kentsel sit alanı kararının yeniden değerlendirilmesi ve yeni bir koruma alanının belirlenmesi istemli yazısı; Van KVKBK'nın 01.07.2020 gün ve 2578 sayılı kararı ile değerlendirilmiş ve Kale ve çevresi 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiştir. Bu çalışmanın amacı Malazgirt Kalesi ve çevresi için hazırlanan KAİP'i değerlendirmek, bütüncül bir bakış açısıyla Kale ve İç Kale'de tescilli ve tescili önerilen yapıların korunması için öneriler geliştirmektir. Çalışma kapsamında tarihsel süreç içerisinde Malazgirt çevresindeki kalelerin özellikleri ve özelde Malazgirt Kalesi ve çevresinin mekânsal yapısı irdelenmiş, gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve KAİP çalışmaları ile Malazgirt Kalesi ve çevresinde tescillenen ve tescili önerilen yapılar incelenmiş, alanın bütüncül bir yaklaşımla korunması ve gelecek nesillere aktarılması için öneriler sunulmuştur.

2. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE MALAZGİRT KALESİ VE ÇEVRESİNİN MEKANSAL YAPISI

Çalışmanın bu bölümünde kapsamlı bir literatür araştırması ile tarihsel süreç içerisinde Malazgirt Kalesi ve çevresinin mekansal yapısının gelişimi, demografik veriler, kazı ve yüzey araştırmaları araştırılmış, Kale içerisindeki yapılara ilişkin bilgiler verilmiş, Van KVKBK'nın 01.07.2020 gün ve 2578 sayılı kararı ile 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenen alan için hazırlanan KAİP kapsamında alınan plan ve koruma kararları tartışılmıştır.

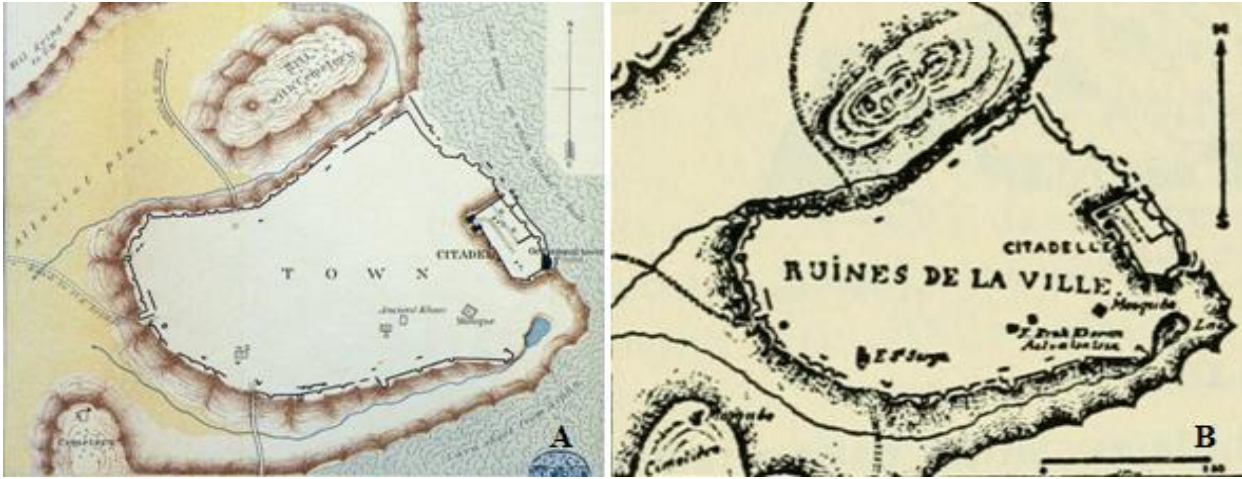
2.1. Malazgirt Kalesi ve Çevresinin Mekânsal Dokusunun Gelişimi

Erzurum ve Elazığ'da yapılan kazı çalışmaları ile yüzey araştırmalarından Malazgirt ve Muş'u da kapsayacak şekilde bölgenin Erken Neolitik Dönem'den (M.Ö 6000-5500) itibaren yerleşim alanı olarak kullanıldığı, bu dönemlerde Malazgirt çevresinin de bölgede önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır (Kulağuz, 1997: 7-9; 2013: 309, 310; Koçhan, 1990: 87- 92). Erken Hurri Kültürü'nün kökeninin de bu coğrafya olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 1800'lerden itibaren Van Gölü ve çevresi merkezli geniş bir alanda Hurriler tarafından kurulan Mitanni Krallığı'nın M.Ö. 2000'lerde yıkılarak beylikler halinde konfederasyon bir yönetimle kısa süre ayakta kaldığı, M.Ö. 13. yüzyıl başlarından itibaren Malazgirt'i de içerecek biçimde Van Gölü ve çevresinde Urartuların önemli bir güç oluşturmaya başladığı (Arık, 2016: 251-252), M.Ö. 1100'lerde Tuşba (Van) merkez olmak üzere Malazgirt'i de kapsayacak şekilde bölgenin Urartu egemenliğine girdiği bilinmekteyse de (Kulağuz, 2013: 307-309); bu dönemde Malazgirt ve çevresinde Urartulara ait yerleşim alanlarına ilişkin kesin bilgiler bulunmamaktadır (Koçhan, 1990: 90-92).

Yerleşimin adının Van Gölü havzasında büyük bir alana yayılan Urartu Kralı *Menua*'dan geldiğini, Kral *Menua*'ın, *Menua*'nın kenti anlamına gelen *Menuahina* adında bir kent kurduğunu, Malazgirt Ovası'na sulama kanalları yaptırdığını aktaran kaynaklar bulunmakla birlikte, yerleşimin adının Urartu kralı *Manavaz*'dan gelmiş olabileceği de söylenebilir (Aslan, 2019: 5,6). Malazgirt çevresinde Kral *Menua*'a ait olduğu anlaşılan birçok kitabenin olduğunu, yerleşimin adının kitabelerde *Manavazakert-Manazkert* (Leiser, 2006: 477), Ortaçağ Bizans kaynaklarında *Malazgert*, *Ma-nazkert*, Arap ve İslam kaynaklarında ise *Manazcird* (Aksarayı, 1944: 219-230; Evliya Çelebi, 1978: 446-447) olarak anıldığı aktarılmaktadır. Yerleşiminin adının *Manazgirt Malazgert-Malazgirt* olarak değişime uğradığı düşünülmektedir.

Yerleşim çevresindeki yüzey araştırmalarında höyükler (Bahçe Höyük, Çad Höyük, Konakkuran Höyük, Adalar 2 Höyüğü, Adalar Mahallesi'nde günümüzde kullanılan su havuzunun güneyindeki höyük, Mezarlıktepe Höyüğü) (Burney, 1957: 43; Özfırat, 2001: 123; Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 304-307) ve aralarında çok sayıda kalenin yer aldığı arkeolojik merkezler tespit edilmiştir. Bunlardan yerleşimin 18 km. kuzeydoğusunda Bostankaya Köyü yakınında konumlanan ve Burney'in 1956 yılı araştırmalarıyla tespit edilen *Bostankaya Kalesi*, Rothman tarafından da incelenmiş ve Özfırat tarafından höyük olabileceği şeklinde tanımlanmıştır (Burney, 1957: 52, Rotmann, 1995: 278; Özfırat, 2001: 126; Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 307-310). 1598 rakımlı bir tepe üzerinde konumlanan, güney ve batı yönlerde dik ve kayalık bir yapıya sahip olan Bostankaya Kalesi'nin surlarına ulaşamamıştır, ancak kalenin güneydoğusunda, birbirlerine 11 m. mesafede dikdörtgen biçimli iki sarnıç ile Kalenin doğu eteğinde, ana kayanın işlenmesiyle oluşturulmuş, yamuk dikdörtgen planlı bir açık hava tapınağının izleri okunabilmektedir (Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 308). Bostankaya Kalesi Erzurum KVKBK'nın 26-27.05.1988 tarih ve 56 sayılı kararı ile *Bostankale Höyüğü*, höyüğün doğusunda konumlanan ve günümüzde izleri okunabilen açık hava tapınağı ise aynı kurulun 24.06.1989 tarih ve 162 sayılı kararı ile *Bostankaya Kült Alanı* adıyla tescillenmiştir. Malazgirt'in 20 km. kuzeyinde, Konakkuran Belediyesi Yeniköy Mahallesi'nde 1590 m. rakımlı dik bir tepe üzerinde konumlanan, oval plan şemalı *Yeniköy Kalesi*'nde yüzey araştırmaları ile ortaya çıkarılan çanak çömlek parçaları Urartu Dönemi'ne tarihlendiğinden, Yeniköy Kalesi'nin de bu dönemde yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 308). Malazgirt çevresinde 1988 yılında başlayan yüzey araştırmaları daha sonra Esenlik ve Molla köylerinde sürdürülmüştür. Tıkızlı (Fisvan) ve Muş Kepekli Kalesi'nde yapılan yüzey araştırmalarında (Koçhan,1990: 87-97) iki kalenin konum, duvar yapım tekniği, sur ve burçların yükseklik ve genişliklerinin Malazgirt Kalesi'ne benzerlik göstermesi nedeniyle Malazgirt Kalesi'nin de Urartular Dönemi'ne tarihlendirilebileceği söylenebilir. 1903 depremi, ağır iklim koşulları ve olumsuz restorasyonların etkisi ile hasar gören Kale'de hangi bölümlerin Urartular Dönemi'nden günümüze ulaşabildiği tespit edilememiştir. Ancak Urartuların Tuşba öncesi ilk başkenti olan Arzaşkun'u (Bulanık ve Liz arası bir bölge) asıl yerleşim olarak kabul ettikleri, güvenli buldukları yol üzerinde Varto Kayalıdere Kalesi başta olmak üzere Kaletepe, Bostankaya, Yeniköy, Tıkızlı, Hazine-tepe, Doğdab, Mescitli Kale ve Çayırılı Kalesi'ni de inşa ettikleri bilinmektedir. Urartu kalelerinin inşa edilmesi ile yolun öneminin arttığı, daha sonra Kayseri Karum'a kadar uzanan yolu Asurlularında kullandığı söylenebilir. Yol üzerinde kısmen tespit edilen Urartu kaya yazıtları, Malazgirt'in, ilk başkent Arzaşkun ve yeni başkent Tuşba döneminde de Murat Nehri boyunca batıya devam eden önemli bir ticaret yolu üzerinde konumlanan bir merkez olduğunu düşündürmektedir (Biber, 2018: 207-208). Bu bilgiler Malazgirt Kalesi'nin Urartular Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceği savını güçlendirmektedir (Şekil 2A, 2B).

Şekil 1. Malazgirt Kalesi A.(Lynch 1901; Malazgirt Demografik Yapı), B.(Morgan 1965; Malazgirt Çevresi Haritalar)

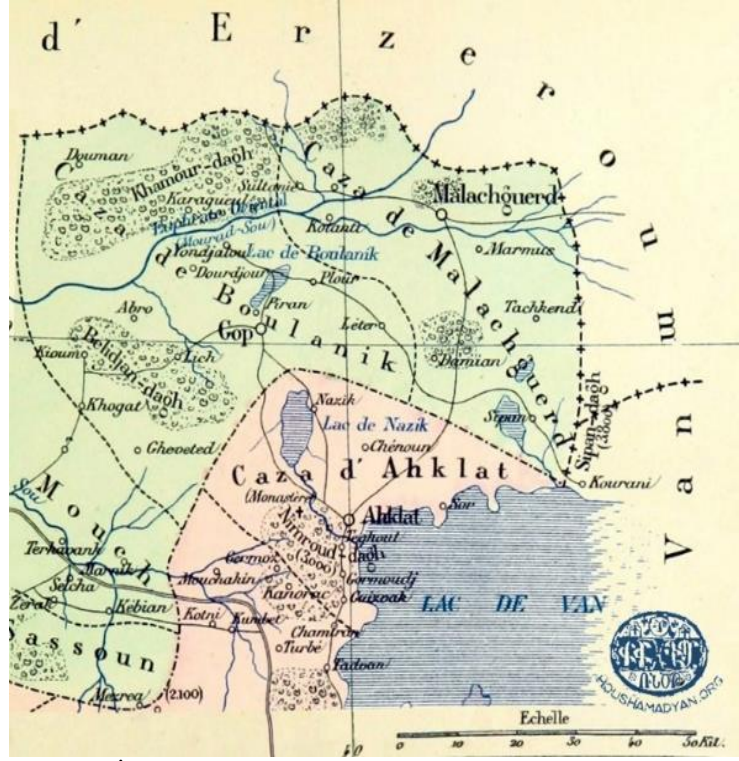
Malazgirt Kalesi ve çevresinin Urartular sonrası Kafkaslardan gelen İskitlerin (Sakalar) (M.Ö. 609), İran'dan gelen Medlerin (M.Ö. 590) ve Perslerin (M.Ö. 550) egemenliğine girdiği ve bir süre Babil Büyük Satraplığı'na bağlandığı bilinmektedir. Malazgirt Kalesi'nin Hitit-Hurri Dönemi'nde yapılmış olabileceğine ilişkin görüşler bulunmakla birlikte, yerleşimde az sayıda keramik buluntular ile Hattuşaş gibi Hitit kalelerinde kullanılan duvar tekniği, anıtsal Ortostat ve çok sık kullanılan rölyef, sfenk gibi öğelerin Malazgirt Kalesi'nde olmaması nedeniyle bu olasılık zayıf görülmektedir.

Bölgede Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde aktif kullanılan ve önemli bir savunma merkezi olan Kale'nin çeşitli saldırılarla kısmen yıkılan bölümlerinin hangi dönemlerde kimler tarafından onarıldığı veya eklemeler yapıldığı bilinmemekle birlikte, Erken İslam ordularının Malazgirt'e seferlerinde Kale'nin zarar gördüğü düşünülmektedir (Cahen, 1984: 82-88; Yinanç, 2000: 241; Sevim, 1993: 219-229; 2000: 41). 17. yüzyılda Malazgirt'i ziyaret eden Evliya Çelebi yerleşimi; yaklaşık iki bin ev, bir cami, iki medrese, bir küçük hamam, bir han, elli kadar dükkân ve yedi çocuk mektebinden ibaret, havası ve suyu güzel bir yer olarak tanımlamaktadır. Evliya Çelebi Ahlat Kalesi'ne yedi fersah uzaklıkta bir tepe üzerinde yer alan, kesme taştan inşa edilen, üç tarafı yüksek Kale'nin doğuya bakan bir kapısı olduğunu, Kale'nin kısmen Timur'un saldırıları ile tahrip edildiğini, kesme taş su yolları bulunan kalenin iç kısımlarının mamur olduğunu aktarmaktadır (Evliya Çelebi: 1978: 446-447). Gezginin günümüzde tamamen yıkılmış olmasına karşın, kemer izlerinden anlaşılan batı kapısından söz etmemesi, kapının Evliya Çelebi'nin Malazgirt'i ziyaretinden önce yıkıldığını düşündürmektedir. Kale'nin en çok 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında tahrip edildiği ve günümüzde Kale surlarındaki bazı hasarlı bölümlerin bu dönemde zarar gördüğü söylenebilir.

2.2. Malazgirt Yerleşimine Yönelik Demografik Veriler

Malazgirt ve çevresinin 18. yüzyıla kadar demografik verileri bulunmamaktadır. 18. yüzyıl ortalarına kadar Manazgerd/Manzikert olarak anılan, Ermeni yoğunluklu olduğu bilinen (Leiser, 2006: 477) yerleşimin Geç Osmanlı Dönemi nüfus verilerine; Bitlis ve Erzurum salnameleri (Anonim, 1890; Okçu ve Akdağ, 2010: 205, 317, 442), Sargents (Sargents, 1878), Cuinet (Cuinet, 1891; Malazgirt Demografik Yapı) ve Garabedian'ın notları (Garabedian, 1902) ile Malazgirt yardımcı piskoposu Hovhannes'in mektubundan (Malazgirt Demografik Yapı) ulaşılmaktadır. Kaynaklar başkent Manazgerd/Manavazagerd ile aynı adla anılan 6.000 hane ve 30.000-35.000 nüfuslu yerleşimin 18.yüzyılda kuleli surlarıyla bölgede en iyi savunulan yer olduğunu ifade etmektedir. İnciyan'ın aktarımı ile 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başlarında Malazgirt'te Ermeni köy sayıları ve nüfus verilerine ilişkin bilgiler, 1871, 1872 ve 1873 Osmanlı salnameleriyle uyuşmaktayken, sonraki yıllarda 1898 Erzurum Salnamesi, 1890'lı yıllarda piskoposluk tarafından yapılan araştırma ve 1892 Bitlis Salnamesi Cuinet'in (Cuinet, 1891; Malazgirt Demografik Yapı) (Şekil 2) verileri ile örtüşmediği gibi Malazgirt çevresindeki Ermeni köy sayıları da çelişkilidir. Osmanlı yöneticilerin Müslüman sayısını arttırmak için 1883 yılında kaza statüsü vererek yerleşimi önce Bitlis, sonrasında Erzurum'un yoğun Kürt nüfuslu Karayaz ilçesiyle birleştirmeleri Malazgirt sınırlarının kuzeybatı yönünde genişlemesine neden olmuştur. Bu idari değişim ve 1894-1896 yıllarında Hamidiye alaylarının gelmesi sonucunda bir kısmı Rusya'ya göçen Ermeni nüfusun azaldığı, Osmanlı nüfusun arttığı görülmektedir. 1903 yılında yaşanan deprem de nüfusun azalmasına neden olmuştur (Raymond, 1992; (Malazgirt Demografik Yapı) (Fotoğraf 2). Malazgirt'te 30.929 Müslüman ve 4.438 Ermeni nüfus

yaşadığını gösteren I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı nüfus sayımı sonuçları ile uyuşmayan, aynı sayımda Ermeni kaynaklara göre 1,3, bazı kaynaklara göre 2,5 katı Ermeni bulunduğunu aktaran kaynaklar birbiriyle çelişkili ve abartılı olması nedeniyle güvenilir bulunmamıştır (Malazgirt Demografik Yapı). Ancak 19 yüzyılda Malazgirt yerleşiminin aktif olarak kullanılan tüm köylerinde azımsanamayacak oranda Ermeni nüfusun olduğu, daha sonra Osmanlı-Rus savaşlarının etkisiyle Ermeni nüfusun özellikle köylerden yaşanan göçler ile yok denecek kadar azaldığı söylenebilir.

Şekil 2. Malazgirt İlçesi Demografik Yapı (Cuinet, 1891; Malazgirt Demografik Yapı)

Fotoğraf 2. 1903 Depremi Sonrası Malazgirt (Raymond, 1992; Malazgirt Demografik Yapı)

1927 yılı nüfus verilerine göre 13.649.945 olan Türkiye nüfusunun 2019 yılı nüfus verilerine göre 5,7 kat arttığı, 1927 yılında 6.894 olan Malazgirt'in nüfusunun 2019 yılı nüfus verilerine göre 7,387 kat artarak 50.926'e çıktığı ve bu yıllar arasında yerleşim nüfusunun ülke ortalamasından daha hızlı arttığı görülmektedir (TÜİK Nüfus Verileri). Bu durum kırsal nüfusun toplam nüfus üzerinde önemli bir paya sahip olması, Malazgirt'te yüksek doğum oranları ve sağlık koşullarının iyileşmesi ile ilişkilidir. Malazgirt'in nüfus hareketleri incelendiğinde; 1927 yılında 6.894 olan nüfusun 1935 yılında 13.376'a yükseldiği, 1935-1940 yılları arasında ülke olarak savaşa girmesek de II. Dünya Savaşı sırasında askere alınan erkeklerin etkisiyle azaldığı, 1940-1970 yılları arasında tarımda makineleşme ile gıda üretiminin

artması, beslenme ve sağlık koşullarının iyileşmesi, sonraki yıllarda tıp alanındaki gelişmeler ile ortalama hayat süresinin uzaması ile 2000 yılından sonraki süreçte az da olsa arttığı görülmektedir. Yerleşimde 2000-2014 yılları arasında nüfusun azalması, iş olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle batıya göç yaşanması ile ilişkilidir. Ancak günümüzde daha önce batıya göçen nüfusun kısmen yerleşime döndüğü söylenebilir. Malazgirt'te nüfusun %80'i tarım ve hayvancılıkla, %20'si ise ticaret, hizmet ve kamu sektöründe çalışmaktadır.

2.3. Malazgirt Çevresi ve Kale'de Gerçekleştirilen Yüzeysel Araştırmaları

Malazgirt Kale ve çevresinde ilk yüzeysel araştırmaları Lynch tarafından 1901 yılında yapılmış olup, bu araştırma Armenia, Travels and Studies adı altında aynı yıl Londra'da yayımlanmıştır. Evliya Çelebi'den yaklaşık 250 yıl sonra alanı inceleyen Lynch Malazgirt'in volkanik taşlarla inşa edilmiş iki sıra surla çevrili bir yerleşim yeri olduğunu aktarmaktadır (Bkz. Şekil 1A) (Fotoğraf 3). Lynch Malazgirt Kale'sinin güney cephesinde süslü iki nişi bulunan, eski ve kullanılmayan bir yapı olarak tanımladığı, kullanılmayan bir hanın varlığından söz etmekte, yapının yüksek tonozlu örtüsünün sağlam olduğunu ve tonozun ortasında ışık ve hava sağlayan kare açıklığı bulunduğunu aktarmaktadır (Lynch, 1901; Malazgirt Demografik Yapı). Lynch'in bahsettiği bu yapı günümüzde aynı tonoz örtüsüyle İç Kale'de, 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı'nda, Saltuk Gazi Mahallesi 238 Ada 7 parselde yer alan ve Erzurum KVKBK tarafından 15.08 2013 tarih ve 450 sayılı karar doğrultusunda Tarihi Depo olarak tescillenen handır (Kulağuz, 2013: 307). Lynch'in hanın batısında, iki sıra hâlinde üçer sütunla üç nef ayrılmış, sütunları birbirine bağlayan sivri kemerlerin üzeri tonozla örtülü ve 20. yüzyıl başında harap olduğunu aktardığı ve süslemelerinden söz ettiği (Lynch, 1901) Ereğ Khoran Astvatsatsin Kilisesi'nin yeri tespit edilememiştir. Kilisenin olasılıkla Osmanlı-Rus Savaşları'nda veya 1903 depreminde yıkılmış olabileceği düşünülmektedir. Lynch Kale'nin doğu surlarına bitişik ve İç Kale'nin güneydoğu köşesinde büyük kule karşısında yaklaşık 685,8x457 m. boyutlarda (uzunluğu İngiliz ölçüleriyle belirtilmiştir) bir alandan söz etmekte, gerekçe göstermeden güneydoğuda yer alan büyük burcun 11. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini ifade etmekte ve güney surları yakınında, 20,11x11,88 m. boyutlarında, Surb Sargis Kilisesi olarak adlandırdığı bir kilise ile kiliseye kuzey yönünde bitişik küçük bir şapel ve Arap Kilisesi olarak adlandırdığı bir başka kilisenin varlığını da aktarmaktadır (Malazgirt Çevresi Haritaları; Arık 2016: 252-253). Lynch'in tanımladığı alanda yapılan yüzeysel taramasında Surb Sargis Kilisesi olarak aktarılan yapı ile bu yapıya ek şapelin izlerine dahi rastlanmamıştır. Arap Kilisesi olarak belirtilen yapı da günümüze ulaşamamıştır.

Fotoğraf 3. Malazgirt Kalesi (Lynch, 1901; Malazgirt Demografik Yapı)

Lynch İç Kale'nin hemen altında, karşılıklı ikişer destekle enine üç sahına bölünmüş, mihrap önünün kubbe, diğer bölümleri sivri kemerler ile desteklenen tonozlarla örtülü bir caminin varlığından söz etmekte ve caminin Bitlis Ulu Cami gibi Selçuklu Cami tipolojisine benzerliğini aktarmaktadır (Cuinet, 1891). Lynch'in aktarımından mihrabı mermer, duvarları pembe, siyah taşlarla kaplanmış olabileceği anlaşılan caminin bitişiğinde bir medresenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Lynch'in söz ettiği caminin -yanında medresesinin olduğu ifadesinden- günümüze gelememiş olmakla birlikte, yerleşimin Ulu Camisi olabileceği söylenebilir (Lynch, 1901; Arık, 2016: 253). Caminin 12. yüzyıl Selçuklu camileri ile benzerliği ve Mardin, Diyarbakır camilerinde olduğu gibi bir medrese ile bağlantısı dikkate alınarak, günümüze gelememiş olsalar da, zayıf bir olasılıkla cami ve medresesinin 12 yüzyılda yapılmış olabileceği söylenebilir. Lynch'in haritasında (Bkz. Şekil 1A) surlar içinde dikdörtgene yakın bir alan kaplayan İç Kale

ve güneybatı surlarının batısında bir kapı yer almaktadır. İç Kale'de Lynch'in vakıf eser olarak aktardığı bazı binalar ve nereye ait olduğu tespit edilemeyen basamaklar günümüzde de mevcuttur. Bu kalıntıları kuşatan ve çift sıralı olduğu anlaşılan surların, aralıklarla burçlarla desteklendiği, surların dışında biri kuzeyde ve diğeri güneybatıda konumlanan mezarlıkların bulunduğu anlaşılmaktadır. Lynch güneybatıdaki mezarlık alanında, tüm kitabeleri kaybolmuş bir caminin varlığından söz etmekte ve surun kuzey cephesinde kalker taşından, çok yıpranmış Arapça bir kitabenin bulunduğunu, bir başka kitabe taşının da kaymakam evi inşasında kullanıldığını aktarmaktadır (Lynch, 1901; Cuinet, 1891).

Malazgirt Belediyesi'nin 1986 yılında bir kanalizasyon kazısında tesadüfen çeşitli devirlere ait çok önemli buluntular içeren, büyük ölçüde yağmalanmış bir hazine çıkartılarak Erzurum Müzesi'ne teslim edilmiştir. Bunun üzerine Malazgirt'in Türklerin Anadolu'ya girişini simgeleyen bir kent olması ve yerleşimdeki Bizans ve Erken Selçuklu mirasının saptanması amacıyla 1987 yılında bir yüzey araştırması başlatılmış, Malazgirt Kalesi ve İç Kale'de Rüçhan Arık'ın yüzey araştırmasında ulaştığı veriler Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır (Arık, 1989; 2016: 251-261). Araştırmada tepe kısmı bir ağaç mızrak ucunda, in-situ denecek kadar birbirine uyulmuş, üzerinde en üstte karşılıklı ve simetrik şekilde gök kubbenin idaresi ve ahengini sağladığı, karanlık ve kötülüğe karşı savaştığına inanılan ejder çifti ve ağızlarına bağlı bir orta parçanın izleri görülebilen tuğ bulunmuştur (Fotoğraf 4A). Bu buluntular İç Asya kültürlerinde olan, Selçuklular aracılığıyla geliştirilerek Klasik Osmanlı Dönemi'ne ve günümüze aktarılan tuğlar, alemler ve simgesel hayvan motifleri için temel oluşturmaktadır. Yüzey araştırması ile ortaya çıkarılan çeşitli devirlere tarihlenen altın, gümüş, bronz sikkeler, mücevherli muska mahfazası, mücevher kakmalı bilezik ve küpe gibi çeşitli takılar Erzurum Müzesi'ne teslim edilmiştir (Erzurum Arkeoloji Müzesi; Arık 2016: 255, 256). Araştırma ile Lynch'in söz ettiği Arapça kitabe bulunmuşsa da (Fotoğraf 4B), vatandaşların ifadelerine göre görevli olduklarını söyleyen bir grup tarafından tahrip edilerek sökülen kitabenin Erzurum Müzesi'nde de olmadığı bilinmektedir. Yüzey araştırmasında İç Kale'nin doğu suru ve büyük kulenin özgün durumunu koruduğunu, Kale ve İç Kale'de evlerin kamulaştırılmaya başladığı, alanın Belediye tarafından yıktırılarak temizlendiği ifade edilmekte, Belediye'nin, Hükümet Konağı Meydanı'nda yapacağı tuvaletin temel kazısı sırasında taş sövelerinden kapı olduğu düşünülen bir açıklığın ortaya çıkartıldığı ve bu alanın Lynch'in planında cami ve han olarak işaretlenen noktayı tanımlaması nedeniyle, iki yapıdan birinin kapısına ait olabileceğini aktarmaktadır (Malazgirt Demografik Yapı; Arık, 2016: 256). Yüzey araştırmasında keramik kap parçaları (Fotoğraf 5A) ile birinin ön yüzünde kabaca insan figürü seçilebilen, arka yüzü tamamen aşınmış ve ikincisinin ön yüzünde at figürü, arka yüzde tahribat yüzünden basım yeri ve tarihi silik olmakla birlikte *El-nasr'üd-din... Emir-ül mü'minin...* ifadesi okunabilen iki bakır sikke bulunmuştur (Fotoğraf 5B).

Fotoğraf 4. A. Malazgirt Kalesi Bulunan Tuğlar (Erzurum Arkeoloji Müzesi), B. Malazgirt Kalesi Batı Kapısı Üzerindeki Arapça Kitabe (Arık 2016)

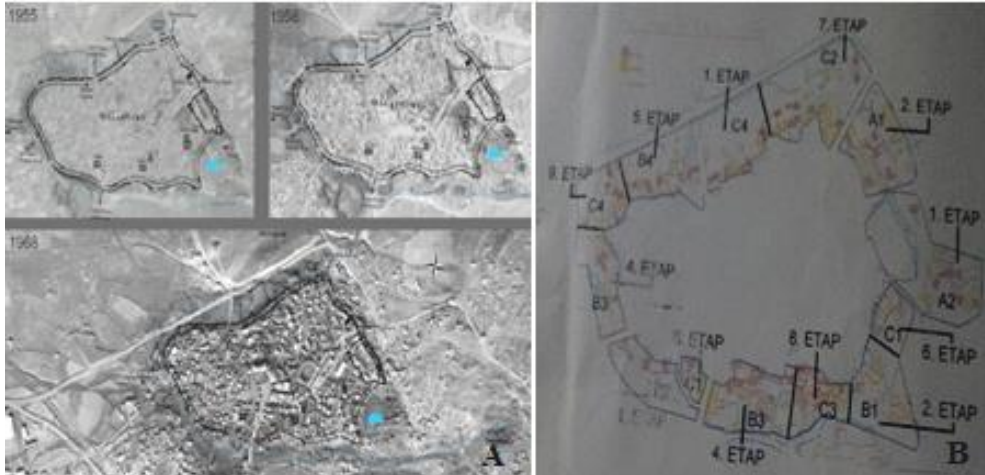
Fotoğraf 5. Malazgirt Kalesinde A. Keramik Parçalar, B. Selçuklu Dönemi'ne Ait Sikke (Arık, 2016)

Malazgirt Kale ve çevresi dışında Koçhan tarafından Tıkızlı Kalesi'nde (Koçhan 1990: 90-92), 2009 yılından itibaren Biber ve Çavuşoğlu tarafından Muş ve ilçelerinde (Biber ve Çavuşoğlu 2013: 305-306) ve 2010-2011 yıllarında Malazgirt ile Alparslan 2 Baraj alanında kalması muhtemel Varto'da yüzey araştırmaları yapılmıştır. Çalışmalar sonucunda 140 belde ve köy araştırılmış, toplam 33 merkez kayıt altına alınmış; Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ilişkin bulgulara ulaşılmış; 12 höyük, 10 kale, 1 örme mezar, 4 kaya mezarı, 3 nekropol alanı, 1 yerleşim ve 2 kutsal alan ortaya çıkarılmış ve Malazgirt'te 99 arkeolojik merkez tespit edilmiştir. Malazgirt ve çevresinde 2008 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında; Kale ve İç Kale'de yer alan 2 han, Saltuk Gazi ve Mengüç Gazi mahallelerinde mezarlıklar, Danişment Gazi Mahallesi'nde günümüze ulaşamamış cami kalıntısı (İbrahim Paşa Cami), Dirimpınar Köyü'nde bir han kalıntısı, bir mescit ve bir cami, iki köprü, Bulanık İlçesi Uzgörür Beldesi'nde bir kaya kilisesi, iki mezarlık ve bir ev incelenmiştir (Kulağuz, 2013: 304-318). Malazgirt Kalesi'nde Danişment Gazi Mahallesi'nde Hamidiye Cami adıyla anılan İbrahim Paşa Cami'nin, boyutlarından tek kubbeli kare plan şemasında olduğu anlaşılmış, günümüze ancak temel seviyesinin ulaşabildiği yapı üzerinde çalışılmamış, caminin Ahlat ve Van'daki tek kubbeli camilerle karşılaştırılabilmesi için kazı çalışması önerilmiştir (Kulağuz, 2013: 307).

Malazgirt merkezde yapılan son araştırma 2020 yılında Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştirildiği alanın tespiti amacıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteği ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ahlat Müze Müdürlüğü, Muş Alparslan Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi iş birliğiyle gerçekleştirilen çalışmalardır. Halen süren araştırma; yeri, taktikleri, lojistik boyutu ve yer radarları ve elektro-manyetik taramalarla izlerin tespit edilmesi ve Malazgirt Savaşı'nın çok yönlü olarak araştırılmasını amaçlamaktadır.

2.4. Malazgirt Kalesi ve Çevresine İlişkin Kararlar ve KAİP Çalışmaları

Çalışma alanı için alınan ilk karar; Malazgirt Kalesi'ndeki konut stoğunun kamulaştırılması odaklı, 1986 yılında İller Bankası tarafından hazırlanan ilk KAİP çalışması için Erzurum KVKBK'nın 19.12.1990 tarih, 283 sayılı, Kale ve İç Kale'nin tamamını kapsayan 56 ha. alanın Kentsel Sit Alanı olarak onaylanıp yürürlüğe girdiği karardır (Şekil 3A). Bu karar ile Kale içerisindeki kamulaştırılacak alanların toplam 10 etapta değerlendirilmesi önerilmiştir. Aynı kurulun 27.11.1990 tarih, 280 sayılı kararı ile onanan planda; Kale ve İç Kale'nin tamamını kapsayan Koruma Alanı'nda görülen kaçak yapılaşma için belediye tarafından yıkım kararı çıkarılmasına rağmen herhangi bir yıkımın gerçekleştirilmediği, alanda yeni yapı inşasının yasaklanması, tescilli 2 yapı ile kaçak olmayan eski yapılarda gerçekleştirilecek onarımların ilgili kurul izini ile yapılacağı, 1/5000 ölçekli uygulama projesindeki öncelikli alanlarda kamulaştırmanın belirlenmesi ve kamulaştırma, sondaj kazıları, kazı ve restorasyon projeleri onaylanmadan uygulamaya geçilmemesi istenmiştir. Ayrıca planda belirlenen sit sınırlarının olası buluntular ile genişletilebileceği, alan içerisinde kat yüksekliğinin 2 kat ile (9.50 m.) sınırlandırılması, KAİP kapsamında yeşil kuşakla belirlenmiş özel alanlarda yapılaşmaya izin verilmeyeceği, herhangi arkeolojik bir kazı çalışması yapılmamış ve Kale surlarının yakın çevresinde buluntulara rastlanmış olmakla birlikte, alanın arkeolojik olarak değerlendirilmesine konu edilecek önemde buluntuların yer almadığı ve Kültür Bakanlığı tarafından yapılan çalışmalarda Kale surlarının dağılımına göre farklılık gösteren 3 bölgenin belirlendiği ifade edilmektedir.

Şekil 3. Malazgirt Kalesi ve Çevresi A.İlk KAİP B.Etaplama Şeması (Malazgirt Belediyesi Arşivi)

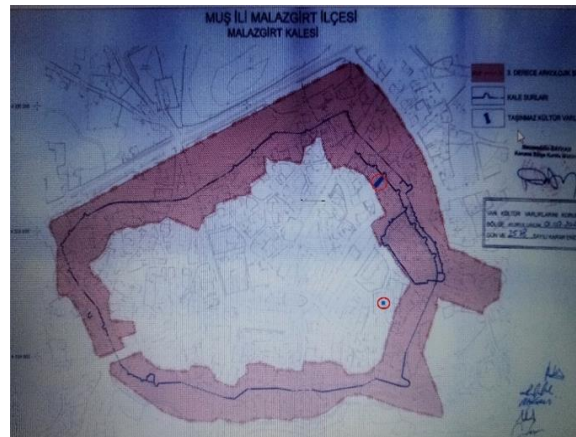
Özel bir kuruluşa yaptırılan bu planda 1. *Öncelikli Bölge* olarak belirlenen A1 ve A2 bölgeleri; Kale, İç Kale ve burçların bulunduğu ve zaman zaman onarımlarla korunmaya çalışılan, arkeolojik araştırmaları açısından ivedilikle kamulaştırılması ve KAİP ile korunması gereken alanlardır. 2. *Öncelikli Bölge* olarak belirlenen B1, B2, B3 ve B4 bölgeleri; Kale surlarında üst kısımların yer yer kopmakla birlikte, 50-100 m. parçalar halinde sürekliliğini koruduğu ve yüzeyde açıkça izlenebilen alanlardır. Surlar ile konutların iç içe olduğu ve bazı yerlerde surların konutun bir duvarı olarak kullanıldığı bu bölgelerde KAİP ile yapı yasağı getirilmiş, ayrıca A Bölgelerine yakınlıklarına göre öncelik verilerek arkeolojik araştırma ve restorasyon projesini takip edecek uygulamaların yapılması önerilmiştir. 3. *Öncelikli Bölge* olarak belirlenen C1, C2, C3 ve C4 bölgeleri; surların bütünselliğinin takip edilemediği alanlardır.

İlk KAİP çalışması; A bölgelerinde geçmiş durumu kanıtlayan bilgi ve görsel belgelere ulaşamamış olması nedeniyle ayrıntılı bilimsel araştırmalarla rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri ile hasar ve müdahale paftalarının titizlikle hazırlanması, B bölgelerinde açık alan düzenlemeleri yapılabileceği, surların yakın çevrelerinde yapı yapma yasağının getirilmesi, yapılacak arkeolojik araştırmalardan sonra yapı yasağının tekrar gözden geçirilerek gerekirse revize edilebileceği ve bu kararın sadece C bölgeleri için geçerli olabileceğini ifade etmesi açısından önemlidir (Şekil 4B). Yukarıda tanımlanan etap ve belirlenen öncelikli bölgelere göre alan bilgileri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Malazgirt Kale ve İç Kale’de Etap ve Belirlenen Önceliklere Göre Yapı Bilgileri (Asya-Tek Planlama, Mim. İnş. Taah. Tic. San. Ltd. Şti. Arşivi)

Etap No	Belirlenen Öncelik	Alan m ²	Mülkiyete Göre Yapı Bilgileri
1. Etap	A1	15.282 m ²	şahıs mülkiyetinde 21 yapı
2 Etap	A2	21.915 m ²	şahıs mülkiyetinde 21 yapı
3 Etap	B1	12.739 m ²	şahıs mülkiyetinde 14 payı mevcuttur
4 Etap	B2	10.176 m ²	şahıs mülkiyetinde 5 yapı
5 Etap	B3	10.579 m ²	şahıs mülkiyetinde 31 yapı
6 Etap	B4	13.612 m ²	şahıs mülkiyetinde 13 yapı
7 Etap	C1	6.273 m ²	şahıs mülkiyetinde 11 yapı
8 Etap	C2	22.192 m ²	hiçbir kamulaştırma yapılmayan alan, şahıs mülkiyetinde 24 yapı
9 Etap	C3	8.275 m ²	şahıs mülkiyetinde 20 yapı
10 Etap	C4	8.842 m ²	ivedilikle kamulaştırılması öngörülen alan, şahıs mülkiyetinde 11 yapı

2020 yılına kadar Erzurum KVKBK’nın 19.12.1990 tarih, 283 sayılı kararı ile Kentsel Sit Alanı olarak belirlenen alan ve KAİP yürürlükte iken, Malazgirt Belediye Başkanlığı’nın 02.03.2020 tarih ve E.425 sayılı yazısı ile Kentsel Sit Alanı olarak belirlenen arkeolojik özellikler göstermesi nedeniyle alanın yeniden değerlendirilerek koruma alanının belirlenmesini talep eden yazısı ile konu değerlendirilmiş, Van KVKBK’nın 01.07.2020 tarih ve 2578 sayılı kararı ile kentsel sit özelliklerine uygun olmayan Malazgirt Kalesi ve İç Kale’nin 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak dönüşümü sağlanmış ve Revizyon KAİP yapıncaya kadar 2863 Sayılı Kültür Varlıklarını Koruma Kanunu’nun 17. Maddesi gereğince 3. ay içerisinde geçiş dönemi koruma esasları ve kullanma koşullarının belirlenmesi istenmiştir (Şekil 4) (Fotoğraf 7). Bu karar ile Kale ve İç Kale dahil olmak üzere iki tescilli yapı içeren alanın 1990 yılında alınan Kentsel Sit Alanı kararı ile ilk KAİP işlerliğini yitirdiğinden, yeni bir 1/5000 Ölçekli Arkeolojik ve Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı ile 1/1000 Ölçekli Arkeolojik Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planının hazırlanması işi, İller Bankası ihalesi ile Ankara’da faaliyet gösteren özel bir planlama firmasına (Asya-Tek Planlama) 2020 yılı Aralık ayında verilmiştir.

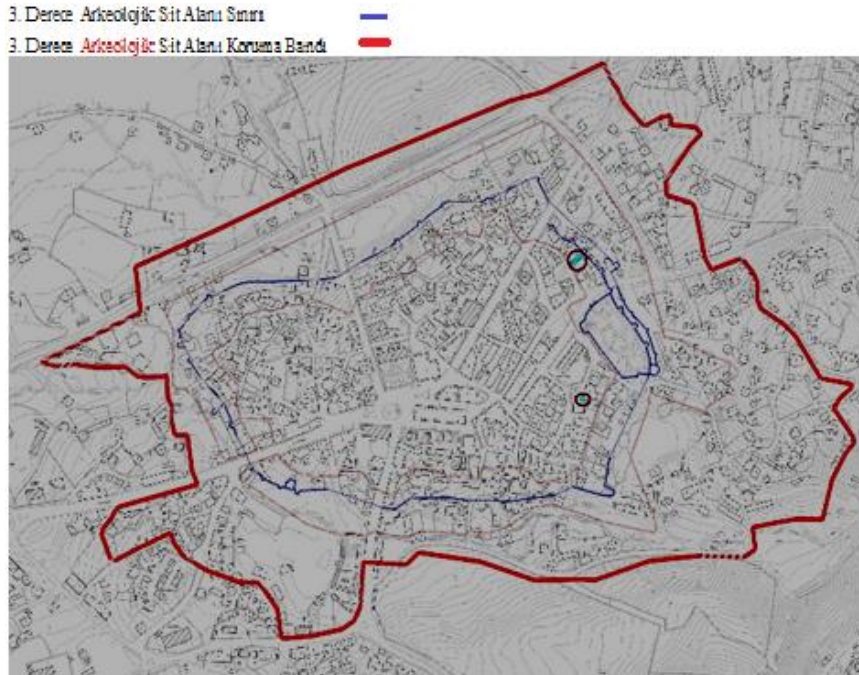

Şekil 4. Malazgirt Kalesi ve İç Kale 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı (Malazgirt Belediyesi Arşivi)

Fotoğraf 7. Malazgirt Kalesi ve İç Kale Güneydoğu Bölgesi Büyük Kule (Asya-Tek Planlama, Mim. İnş. Taah. Tic. San. Ltd. Şti. Arşivi)

Çalışma alanının 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı'na dönüşmesinden sonra, arkeolojik alanlarda etaplama yerine bütünsel bir koruma yaklaşımının benimsenmesi gerektiği düşüncesiyle; Kale surlarının ayrıştırılmadan 1. derece öncelikli olarak ele alınması, sağlıklı ve ileriye dönük genel koruma ilkeleri ile uygulanabilir çalışmaların getirilmesi amaçlanmıştır. Hazırlanan yeni planda; Kale ve İç Kale'nin korunması için hazırlanması gereken rölöve, restorasyon ve restitüsyon projeleriyle birlikte uygulamaya geçileceğinden, 1996 yılından beri kamulaştırılmayan kısımların mülk sahipleriyle anlaşarak ivedilikle kamulaştırılması önerilmektedir. Yerleşimde tarımsal ve küçük ölçekte ticari potansiyelinin sürdürülebilmesi amacıyla kamulaştırma sonrası, alan dışında gösterilecek bölgelerde kırsal konut odaklı yapılaşma ile sürdürülebilir gelişme kapsamında enerji etkin ulaşım sisteminin kurulması, belediye tarafından yapılacak alt yapı ve sosyal donatıların standartlar çerçevesinde ivedilikle yerine getirilmesi önerilmektedir. Yerleşimin geliştirilebilmesi için Türklerin Anadolu'ya girişini simgeleyen bir kent olması ve Bizans, Urartu, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine tarihlenen somut kültür mirasının turizm potansiyelinde kullanılması, alan içerisinde bu işleve yönelik aktivitelerin oluşturulması ve yerleşimin özgün yapısının niteliklerinin artırılarak gelişmesi için, gereksinim duyulacak yeni yapıların olabildiğince meskûn dokuda yoğunluk artışı biçiminde çözülmesi uygun görülmektedir. Belirlenen bu ilkeler doğrultusunda hazırlanan 1/1000 ölçekli KAİP ile Kale ve İç Kale'de meskûn doku içerisinde yer alan korunması gerekli, tescilli yapılar ile han olduğu düşünülerek tescili önerilen bir yapı kalıntısının, Kale giriş kapılarının çevresinin çevre düzenleme ve peyzaj projelerinin hazırlanarak önerilen yeşil aks ile ilişkilendirilmesi ve Kale, İç Kale ve surların önerilecek yeşil bir rota ile desteklenerek gezinti yolu olarak değerlendirilmesi önerilmektedir (Şekil 5).

Şekil 5. Malazgirt İç Kale ve Çevresi (Asya-Tek Planlama, Mim. İnş. Taah. Tic. San. Ltd. Şti. Arşivi)

3. Derece Arkeolojik Sit Alanı içerisinde yer alan konutlar genellikle son dönem betonarme yapım tekniği ile inşa edilmiş olduklarından tescile değer görülmemiştir. Yerleşimde bilimsel bir kazı çalışması henüz başlatılmamış olmakla birlikte, 2 tescilli yapı ile tescilini önerdiğimiz yapı dışında Kale'nin doğu ve güneydoğu sur ve burçları Malazgirt Belediyesi tarafından yakın dönemde onarılmıştır, İç Kale'de (Ahmedek) iç surun bir burcunun onarımı ise tamamlanmak üzeredir.

2.5. Malazgirt Kalesi'nde Yer Alan Yapıların Yerleşim Düzenleri ve Fiziksel Özellikler

Malazgirt Kalesi ve İç Kale'de Van KVKBK tarafından tescillenen iki yapıdan ilki aynı kurulun 15.08.2013 tarih ve 450 sayılı kararı ile Tarihi Depo olarak tescil edilen 2. Grup yapı olarak belirlenen şahıs mülkiyetindeki yapıdır. Yapının tescil kararında Tarihi Depo ifadesi kullanılmış olmakla birlikte, yapının bir han kalıntısı olduğu düşünülmektedir. Alanda tescillenen ikinci yapı ise Van KVKBK'nın 14.07. 2015 tarih ve 977 sayılı kararı ile Mengüç Gazi Mahallesi'nde 182 Ada 2 parselde yer alan yeni yapılmış Alpaslan Camisi son cemaat mahallinin doğusunda konumlanan 2 sandukadan oluşan kabristandır. Alanda Hamidiye olarak da bilinen caminin (Fotoğraf 8) günümüze ulaştığı bildirilen (Kulağuz, 2013: 307) temel izlerine yerinde yapılan yüzey taramasında rastlanamamıştır.

Fotoğraf 8. Danişment Gazi Mahallesi İbrahim Paşa Cami? Temel İzleri (Kulağuz, 2013: 307)

Dini Yapılar: Malazgirt Kalesi ve çevresinde günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, kaynaklardan varlığı bilinen dini yapılar arasında; Danişmend Gazi Mahallesi'nde *İbrahim Paşa (Hamidiye) Cami Kalıntısı*, Lynch'in aktarımla (Saltuk Gazi Mahallesi'nde günümüze bir bölümü ulaşabilmiş han kalıntısı 1'in batısında konumlanan) *Erek Khoran Astvatsatsin Kilisesi* ile *Surb Sargis Kilisesi* günümüzde mevcut olmadığı gibi yerleri de tespit edilememiştir. Lynch'in aktardığı [Lynch İç Kale'de olduğunu aktarmakla birlikte, günümüzde Arap (Alpaslan) Cami olarak bilinen yapının yakınlarında olabileceği düşünülen)] *Arap Kilisesi* ile Lynch'in İç Kale'de tanımladığı ve günümüzde Hamidiye olarak bilinen caminin günümüze ulaştığı bildirilen temel izlerine de yaptığımız yüzey taramasında rastlanmamıştır (Lynch 1901; Malazgirt Demografik Yapı). Yapının Arap (Alpaslan) Cami'nin yakınlarında olması nedeniyle Arap kilisesi olarak anıldığı düşünülmektedir. Lynch bu yapının Surb Sargis Kilisesi'ne kuzeyden bitişik küçük bir şapel olduğunu aktarmaktadır. Bu nedenle günümüze ulaşamayan 3 Ermeni kilisesi ile *İbrahim Paşa (Hamidiye) Cami Kalıntısı* dışında, tek tescilli dini yapı Mengüç Gazi Mahallesi'ndeki kabristandır.

Türbeler-Arap (Alpaslan) Cami Kabristanı (182 ada 2 parsel): Mengüç Gazi Mahallesi'nde Alpaslan Cami'nin içinde, kapalı son cemaat mahallinin doğusunda konumlanan ve kimlere ait olduğu bilinmeyen 2 sandukadan oluşan kabristan, Van KVKBK'nın 14.07. 2015 tarih ve 977 sayılı kararı ile tescillenmiştir. Caminin son yıllarda yapılmış yeni bir cami olması ve kabirlerden ötürü tescillenmesi nedeniyle, kabirlerin caminin inşasından önce de burada oldukları anlaşılmaktadır. Caminin eski bir caminin temel duvarları üzerine yapılmış olması da olasıdır. Bazı araştırmacıların aktarımları ile günümüze gelememiş olan iki ayrı caminin, Arap (Alpaslan) Cami'ye yakın olabileceği düşünülebilir (Lynch, 1901: 252-253; Kulağuz, 2013: 307). Lynch'in söz ettiği cami için İç Kale'nin yakınında ifadesi, günümüzdeki Alpaslan Cami'nin yeri olma olasılığını akla getirmektedir. Günümüzde Alpaslan Cami (Fotoğraf 9A) son cemaat mahallinin doğusunda yer alan iki sandukalı kabristanın; yerleşimin Ulu Cami'si iken, bir şekilde yok olan Selçuklu plan şemasında bir caminin haziresinin, daha sonra bir kabristana dönüştürülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Cami, medrese, türbe gibi yapılardan oluşan Selçuklu külliyelerinde, medreselerin genelde camilerin giriş kapısı (portal) karşısında yer aldığı dikkate alınarak, Alpaslan Cami yerinde yerleşimin Ulu Camisi olduğu savından hareketle, camiye bağlı medresenin günümüzde Alpaslan Cami

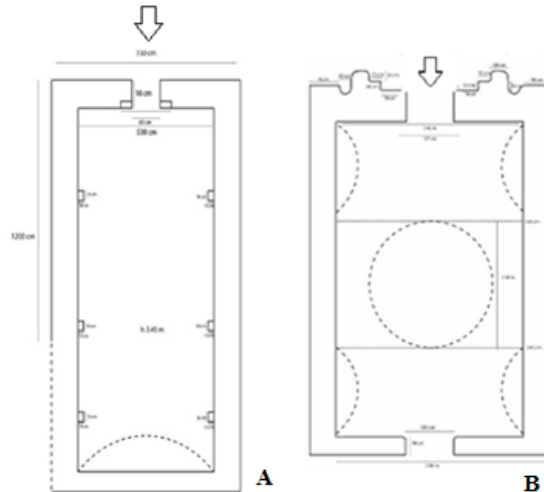
karşısında yer alan Atatürk İlkokulu'nun yerinde olabileceği akla yatkın gelmektedir. Caminin kapalı son cemaat yerinin doğu ucunda yer alan kabir nedeniyle geniş tutulduğu anlaşılmaktadır. Yöre halkı kabristanda; sağdaki sandukanın eski cami imamı hatiplerinden Molla İbrahim-i Delki'ye, soldaki sandukanın ise onun öğrencisi olan, ilçede binbaşılık da yapmış adı bilinmeyen bir kişinin kızına ait olduğunu söylemektedir (Fotoğraf 9B, 9C).

Fotoğraf 9. Mengüç Gazi Mahallesi A.Alpaslan Cami, B.Cami İçinde Kabirler, C.Sandukalar (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Ticari Yapılar-Hanlar: Malazgirt Kale ve İç Kale'de biri Saltuk Gazi Mahallesi'nde, Van KVKBK'nun 15.08.2013 tarih ve 450 sayılı kararı ile Tarihi Depo olarak tescillenen ve Mengüç Gazi Mahallesi'nde han kalıntısı olabileceği belirtilen (Kulağuz, 2013: 312), tescilsiz yapı kalıntısıdır.

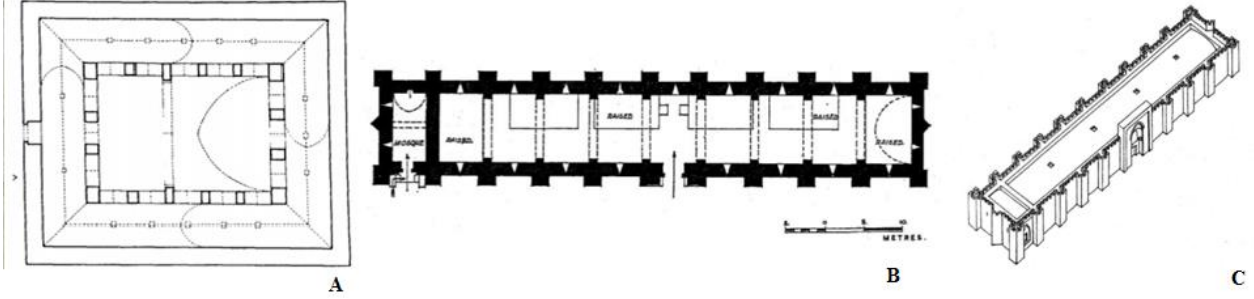
Han Kalıntısı 1 (238 Ada 7 Parsel): Saltuk Gazi Mahallesi'nde Doğu Kapısı'nın karşısında surların dibinde yer alan yapı; dıştan 7.45x20.00 m. ve içten 5.00x19.00 m. ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plan şemasındadır (Kulağuz, 2013: 306) (Şekil 6A). Dışarıdan düz toprak dam ile örtülü yapı; içeriden sivri beşik tonozludur. Üst örtü doğu ve batı duvarlarda duvar ayaklarına oturan üç sivri kemerle desteklenmiştir. Han kalıntısının güney cephesinde ortada dikdörtgen formlu giriş kapısı dışında bir açıklığı bulunmamaktadır. Yapı dışarıdan kaba yonu, içerden ise tamamen düzgün kesme iri gözenekli bazalt taş malzemeyle inşa edilmiştir. Lynch eski bir yapı olarak tanımladığı hanın güney cephesinde süslü iki nişin yer aldığını, sağlam olan yüksek tonozlu örtünün ortasında ışık ve hava sağlayan kare bir açıklık bulunduğunu aktarmaktadır. Han olarak inşa edildiğini söyleyebileceğimiz yapının günümüzdeki girişinin ana giriş kapısı olması düşündürücüdür. Yapının güney cephesinde duvarın içinde yan yana iki niş, günümüzde de izlenebilmekte, ancak Lynch'in söz ettiği gibi bordür ve silme satırlarında süs unsurları bulunmamaktadır (Lynch, 1901: 271) (Fotoğraf 10). Anadolu Selçuklu hanlarında tek bölümlü kapalı mekânlı yapı grubu olarak tanımlayabileceğimiz han; plan şeması açısından Divriği Handeresi Köyü Mirçinge Hanı'nı (19. yüzyıl) (Şekil 7A) (Fotoğraf 11A) (Yavuz, 1991: 42-54; Özpay, 2019: 444) hatırlattığı ve 1237 yılında II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından Antalya Alanya Kervan Yolu üzerinde yaptırılan Şarapsa Hanı ile benzerlik gösterdiği düşünülebilir (Lloyd, 1958: 7; Schneider, 2000: 163) (Fotoğraf 11B) (Şekil 7B, 7C). Hanın inşa tarihini veren kitabe, vakfiye, belge vb. olmadığından yapılış tarihi bilinmemekle birlikte, 13. yüzyıl Selçuklu hanlarına -az da olsa- plan bakımından benzerliğinin yanı sıra; daha çok kesme taş duvar örgüsü benzerliği göz önünde tutulduğunda, 13. yüzyılda yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Şekil 6. A.Han Kalıntısı 1 Planı, B.Han Kalıntısı 2 Planı (Kulağuz, 2013: 306)

Fotoğraf 10. Malazgirt Saltuk Gazi Mahallesi Han Kalıntısı 1 (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Şekil 7. A. Divriği Handeresi Köyü Mirçinge Hanı Plan (Yavuz 1991), B. Antalya-Alanya Kervanyolu Üzerinde Şarapsa Hanı Plan (Llyod and Storm 1958), C. Şarapsa Hanı Aksonometrik Plan (Schneider, 2000)

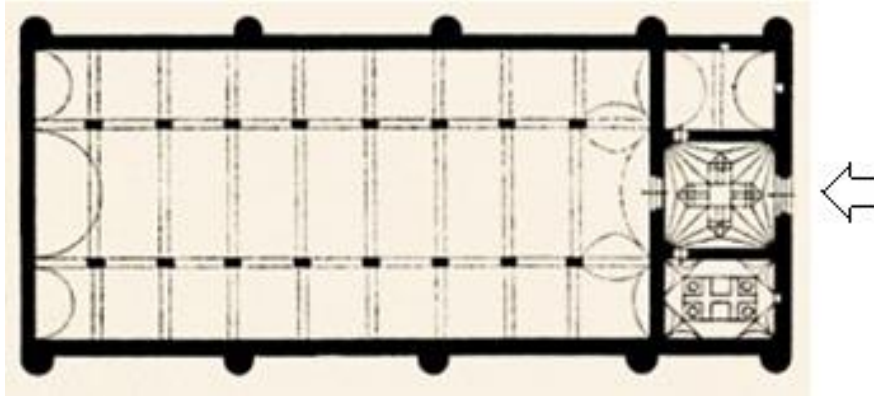
Fotoğraf 11. A. Divriği Handeresi Köyü Mirçinge Hanı (Özpay, 2019), Antalya-Alanya Kervan Yolu Üzerinde Şarapsa Hanı (Google Resimler, Şarapsa Han)

Han Kalıntısı 2 (Tescil Önerisi) (189 ada 1 parsel): Mengüç Gazi Mahallesi, Afşin Sokak'ta yer alan yapı dıştan 17.00x10.00 m. içten 14.50x7.80 m. ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında tek bölümden oluşmaktadır (Kulağuz, 2013: 306) (Şekil 6B). Duvar kalınlığı 1.00 m. olan yapının günümüzde beden duvarı kısmen mevcut olup, üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Yapı kaba yonu, iri gözenekli bazalt taş ile inşa edilmiştir. İç mekânda, geçiş sistemlerinde ve duvardaki kemer kalıntılarında kısmen düzgün kesme taş malzemeye de yer verilmiştir. Taşların arasında kireç bazlı harç kullanılmıştır. Girişin bulunduğu güney cephedeki taş kaplamalar sökülmüştür. Beden duvarlarının görece daha fazla yıkılması nedeniyle bu cephe diğer cephelere kıyasla daha alçaktır. Kuzey, doğu ve batı cephelerin eksenlerinde, beden duvarlarının üst hizasında sonlanan, günümüzde üç pencere ile güney cephesinin ortasındaki dikdörtgen formlu bir kapı açıklığı büyük oranda tahrip olmuştur. Güney cephede olduğu gibi iç mekânda da düzgün kesme taş kaplamalar kısmen sökülmüştür. İç mekânda, güney bölümde ahşap asma kat kullanılmıştır. Günümüze ulaşabilmiş beden duvarlarının en çok 5.00 m. olduğu söylenebilir. (Kulağuz, 2103: 306, 307). Doğu ve batı beden duvarlarında kemer izleri belirgindir. Bu bölümlerde düzgün kesme taş kaplamaların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşabilen izlerden anlaşıldığı kadarıyla, yapının güney ve kuzey bölümleri 3.30 m. derinliğinde beşik tonozla, orta bölüm 6.00 m. çapında kubbeyle örtülüdür. Belediye tarafından bir süre depo olarak kullanılan yapı günümüzde metruk haldedir (Fotoğraf 12). Yapı Han kalıntısı 1 gibi, bu handa da diğer handa olduğu gibi inşa tarihini veren kitabe, vakfiye, belge vb. olmadığı veya varsa da henüz tespit edilemediği için kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte, 13. yüzyıl

Selçuklu hanlarının son örnekleri arasında yer alabileceği söylenebilir. Yapı kalıntısı çevresinde henüz kazı çalışmaları yapılmadığından yapıya ilişkin bilgiler sınırlıdır. Plan şeması açısından çok benzerlik göstermemekle birlikte yakındaki han kalıntısı 1 gibi Divriği Handeresi Köyü Mirçinge Hanı ile (19. yüzyıl) Şarapsa Hanı (Bkz. Şekil 7A, 7B) (Bkz. Fotoğraf 11A, 11B) ve Iğdır Hanı'nı (Şekil 8) hatırlatmaktadır (Ünal, 1970: 8-15; Kargı, 1999: 81-82). Anadolu Selçuklu hanlarında tek bölümlü kapalı mekânlı yapı grubu olarak tanımlayabileceğimiz han; Selçuklu mimarisinin en son örneklerindedir. Tescilli ve tescili önerilen hanlar Erzurum-Aşkale Hacı Bekir Hanı, Amasya-Tokat arasındaki Ezine Pazar Hanı ve Elazığ-Esenkent'teki İbrahim Şah Hanı ile büyük benzerlik göstermektedir.

Fotoğraf 12.A.Malazgirt Mengüç Gazi Mahallesi Han Kalıntısı 2 (Kulağuz, 2013: 307), B.Giriş Kapısı, C.Han Kalıntısı (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

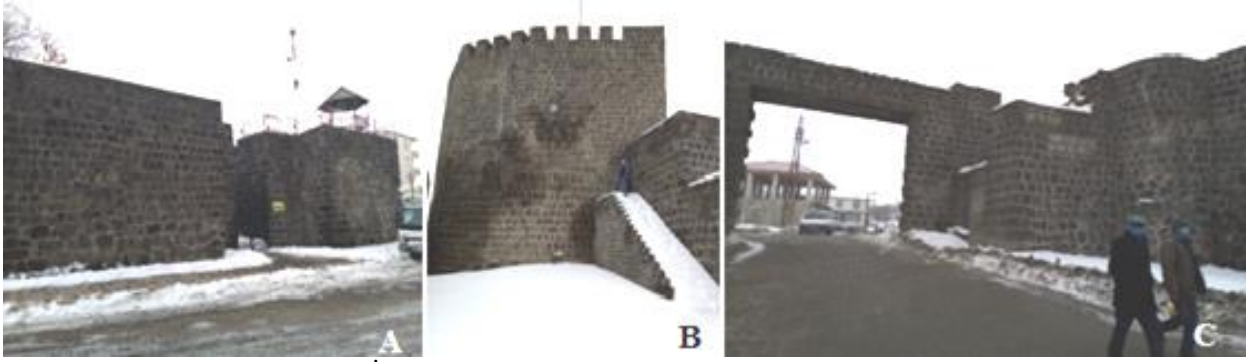

Şekil 8. Iğdır Kervansarayı (Kargı, 1999)

Özgün işlevinin han olabileceğini düşündüğümüz yapının plan şeması, malzeme, malzeme kullanım tekniği vb. özellikleri dikkate alındığında tescil edilerek korumaya alınması ve yakınındaki tescilli diğer han ile birlikte ivedilikle rölöve, restitüsyon ve restorasyon ve projeleri hazırlanarak, onarımının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bülent Kulağuz'un söz ettiği cami kalıntısının; Danişmend Gazi Mahallesi, Yüzcüncü Yıl Caddesi'nin güneyinde yer alan İbrahim Paşa (Hamidiye) Cami'nin (Kulağuz, 2013: 307); yerinde yapılan incelemelerde önceden var olabilecek herhangi bir temel izine rastlanmaması, 14.00x14.00 m. ölçülerinde kare plan şemasındaki yapının, Selçuklularda Paşa rütbesinin pek bilinmemesine karşın, bu rütbenin Osmanlı Devleti'nde önemli bir siyasi statüyü işaret etmesi nedeniyle bir Selçuklu eseri olmadığı düşünülmektedir. Caminin yöre halkı tarafından Hamidiye Cami olarak anılması, yapının Abdulhamit Dönemi'nde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. İbrahim Paşa (Hamidiye) Cami kalıntısının yerinde (Bkz. Fotoğraf 8) yapılan incelemede özgün işlevinin han olabileceği düşünülerek tescili önerilmiştir.

Savunma Yapıları-Malazgirt Kalesi ve Surları: Malazgirt Kalesi ve çevresi Erzurum KVKBK'nın 19.12.1990 tarih ve 283 sayılı kararı ile Kentsel Sit Alanı ilan edilmiş, daha sonra Van KVKBK'nın 01.07.2020 tarih ve 2578 sayılı kararı ile 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı'na dönüştürülmüştür. Çalışma alanında yüksekliği 8.00-11 m., genişliği 3.00-4.50 m. arasında değişen Kale ve surların Kaletepe, Bostankaya, Yeniköy, Tıkızlı, Hazine-tepe, Doğdab, Kayalidere, Mescitli Kale ve Çayırli Kale'ye benzerlikleri nedeniyle, bu kaleler gibi Urartular Dönemi'nde inşa edildiği ve Bizans, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılması olasıdır. Malazgirt ile ilgili ilk bilgiler 10. yüzyılda İslam kaynaklarında yer almakla birlikte, Kale ve surlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Çalışma alanı ile ilgili ilk bilgilere 17. yüzyılda Evliya Çelebi'de rastlanmaktadır. Evliya Çelebi, Malazgirt Kalesi'nin kesme taştan yapıldığını ve mamur olarak tanımladığı Kale ve İç Kale'nin üç tarafının yüksek olduğunu ve doğuya açılan bir kapısının bulunduğunu, etrafının su kanalları ile çevrildiğini ve yerlerini belirtmemekle birlikte Kale ve surların Timur istilasında (1243) tahrip olduğunu aktarmaktadır (Evliya Çelebi 1978: 446-

447). Evliya Çelebi'nin günümüzde tamamen yıkılmış olmasına rağmen, kemer izlerinden de anlaşılan batı kapısından bahsetmemesi, kapının 17. yüzyıl öncesinde yıkılmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Evliya Çelebi'nin anlatımları yerleşimin 17. yüzyıl başındaki durumunu göstermekte, Kale'nin daha önce geçirdiği tahribatlar ile tahribatların yerlerine ilişkin bilgiler içermemektedir. Ancak Kale'nin özellikle Timur baskınında ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasında büyük zarar gördüğü düşünülmektedir. 1901 yılında Lynch'in hazırladığı haritada (Lynch 1901; Malazgirt Demografik Yapı) (Bkz. Şekil 2A) surlar içinde dikdörtgen bir alan kaplayan Kale'nin Doğu Kapısı günümüzde de mevcuttur (Fotoğraf 13A).

Fotoğraf 13. Malazgirt Kalesi A. İç Kale Giriş Kapısı, B. Güneydoğu (Büyük Kule), C. Doğu Kapısı (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

İç Kale'de Lynch'in vakıf dediği bazı binalar ve nereye ait olduğu belirsiz basamaklar günümüzde de mevcuttur (Lynch, 1901). Alanı kuşatan çift sıralı surların, aralıklarla yerleştirilmiş burçlarla desteklendiğini belirten Lynch, Kale'ye ait olduğunu belirttiği tüm kitabelerin kaybolduğunu, surun kuzey cephesinde kalker taşından, çok yıpranmış Arapça bir kitabenin bulunduğunu, bir başka kitabe taşının da kaymakam evi inşasında kullanıldığını belirtmektedir. Lynch Kale'nin doğu surlarına bitişik İç Kale'nin güneydoğu köşesindeki büyük kuleden söz etmekte ve gerekçe göstermeden 11. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini ifade etmektedir (Lynch, 1901: 264) (Fotoğraf 13B).

1987 yılında kale içinde yüzey araştırması gerçekleştiren Rüçhan Arık ve ekibi, İç Kale'nin doğu surları ve güneydoğuda yer alan büyük burcun özgün durumunu koruduğunu, harap surların volkanik kaplama taşlarının sökülüp yeni inşaatlarda kullanıldığını, Lynch'in planındaki gibi çift sıra surların yerleşimi kuşattığını saptayarak, Lynch'in söz ettiği Arapça kitabeyi de yayınlamışlardır (Lynch, 1901) (Bkz. Fotoğraf 4B). Kalenin dış surlarında olması gereken, ancak günümüze ulaşmamış burçların sayısı bilinmemekle birlikte; kısmen mevcut kısmen izleri okunabilen 25 burç tespit edilmiştir. Sur üzerinde iki burç arası mesafenin yaklaşık 35-40 m. olduğu düşünüldüğünde yaklaşık 40 burç olabileceği düşünülmektedir. Çift sıra surların yer aldığı İç Kale'de büyük kule ile birlikte 11 burç tespit edilebilmiştir. Çeşitli savaşlar ve 1903 depremi gibi doğal afetler ile kısmen yıkılan surların yıkım ve onarım gördüğü dönemler tespit edilememektedir. 1990'lı yıllardan sonra surların özellikle İç kale, doğu kapısı (Fotoğraf 13C, 14A) ve kapının güneydoğu ve kuzeydoğu uzantısında devam eden bölümleri (Fotoğraf 14B, 14D) Malazgirt Belediyesi tarafından onarılmış, İç Kale'de peyzaj çalışmaları ile bu alan çay bahçesi vb. sosyal hizmet alanlarına dönüştürülmüştür (Fotoğraf 14C, 14D). Surun dibinde ve çevresindeki konutlar, Belediye olanaklarının yetersizliği, kale içinde oturanların gelir seviyelerinin düşük olması, alt yapı eksikliği, halkın göç etmesi, surların konut duvarları olarak kullanılması (Fotoğraf 15A) vb. nedenlerle yıkılabilir halde terk edilmiştir.

Fotoğraf 14. Malazgirt Kalesi A. Güneydoğu (Dış) Surlar, B. Kuzeydoğu (Dış) Surlar, C. İç Kale Kuzeybatı Bölgesi, D. Güneydoğu Bölgesi (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Fotoğraf 15. Malazgirt Kalesi A.Kuzey Surları Burç Üzerinde İzinsiz Konut İnşaata B.C. Sur Çevresini Saran Hendek (Su Kanalı) (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Malazgirt Kalesi'nde olduğu gibi çift sıra duvarlar ve burçların yapılması usulü 5. yüzyılda İstanbul surlarında uygulandığı ve Hitit, Urartu, Roma, Bizans ve Haçlı kaleleriyle Osmanlı kaleleri arasında önemli farklar olmakla beraber hendek, çift duvar sistemi ve kapıları (Fotoğraf 15B, 15C) çifte burçla koruma gibi bazı uygulamaların kullanıldığı bilinmektedir (Eyice, 2001: 235-236). Hititler'in gerektiğinde suni bir set oluşturarak kaleyi set üstüne inşa ettikleri ve güvenlik sağlamaya yönelik olarak kale giriş kapılarında, burçlarda ve surlar üzerinde gizli poternalar yaptıkları, Malazgirt'te olduğu gibi hendeklere su doldurarak (Eyice, 2001: 236-237), hendek üzerinde zincirlere bağlı hareketli bir köprünün güvenlik ve ulaşım amaçlı kullanıldığı bilinmektedir. Bu tür örneklerde hendeği ve köprüyü aşabilen düşmanın bertaraf edilmesini kolaylaştırmaya yönelik olarak kapıların iç tarafında dört tarafı kapalı ve gerektiğinde kalenin içine bağlantıyı da kesebilen avluya benzer bir boşluk bırakılmaktadır. Kalenin doğu ve batı kapılarının çevresinde yaptığımız taramada bu uygulamanın izlerine rastlanılmıştır. Malazgirt'te surların doğu ve batı kapısı dışında kuzey ve güneyden de kapıları olabileceğini düşünülerek yapılan yüzey taramasında, kuzey ve güney surlarının kısmen yıkılması nedeniyle yerleri tespit edilememiş, ancak kuzey ve güney kapısı diyebileceğimiz iki açıklık dikkat çekmiştir (Fotoğraf 16, 17, 18, 19).

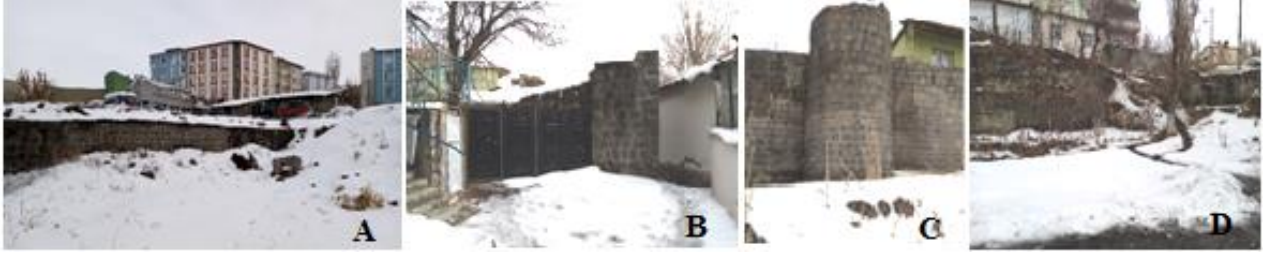
Fotoğraf 16. Malazgirt Kale İçi A.Kuzey Surları ve Doğu Kapısı, Burçlar, B.Batı Kapısı C.Kuzey Kapısına Ait Olduğunu Düşündüğümüz İzler (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Fotoğraf 17. Malazgirt Kalesi Kuzey Surları (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Fotoğraf 18. Malazgirt Kalesi Kuzeybatı Burçları (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Fotoğraf 19. Malazgirt Kalesi Güney Surları (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Kale’de tahkimatın güvenilir olması için surlarda yer yer duvar dirseği, payanda veya mahmuz denilen sivri yüzeyler kullanılmıştır. Kale surlarının iç taraflarında bulunan merdivenler, duvarların üst kenarlarındaki mazgal siperlerinin arkasında uzanan devriye/seğirdim yolu denilen dar bir yola ulaşmaktadır. İç Kale’de doğu iç ve dış surlar arasında kalan ve büyük kulenin zemininden başlayıp, üst kota ulaşan, düşmanın beden duvarlarına yaklaşmasını önlemek için eğimli şekillendirilen ve *şarmpol* veya *şiv* olarak adlandırılan eğimli rampaya (Bkz. Fotoğraf 13B,) ulaşan merdiven izlenmektedir (Fotoğraf 20). Bu alanda ikisi merdivenin sağında (biri restore edilmektedir) olmak üzere üç burç yer almakta olup, burçlardan büyük burça en yakın olanının içi son yıllarda nedeni bilinmemek üzere kapatılmıştır (Fotoğraf 21).

Fotoğraf 20. Malazgirt Kalesi A.İç Kale ve Dış Sur Arasındaki Şiv Bölgesi, B. İç Kale’nin Doğusunda Şive Geçilen Merdiven, C. İç Kale’nin Doğusundaki İç Burç (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

Fotoğraf 21. Malazgirt Kalesi A.İç Kale’nin Doğusunda Onarılan İç Burç, B.İç Kale’nin Güneydoğusunda Kapatılan İç Burç Yeri (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021), C.Yağlı Boya Tablosu (1960) (Malazgirt Belediyesi Arşivi)

Kalenin en önemli bölümleri Malazgirt Belediyesi tarafından onarılan büyük kule ile özellikle kuzey ve güney surlarında kopukluklar nedeniyle sürekliliği zor takip edilen, 35-40m. aralıklı burçlardır. Yerinde yüzey taraması ile günümüze ulaşan toplam 40 burç belirlenmiş olup, Doğu Kapısı ve burçları gibi, güney surlarındaki burçlar da tahribat nedeniyle özelliklerini kaybetmiştir ve ivedilikle onarılmalıdır. Malazgirt Kalesi’nde uzak mesafeleri de izleyebilmek amacıyla diğerlerinden yüksek ve muhkem olarak inşa edilen (*bâlâhisar/erk/başkule*) (Eyice, 2001: 235) gözetleme kuleleri tespit edilememişse de, İç Kale’nin güneydoğusundaki büyük kulenin bu amaçla inşa edilmiş olabileceği söylenebilir (Bkz. Fotoğraf 13B). Anadolu Selçuklu ve Bizans kalelerinde surların/kulelerin dışına yapılan cumbalı gözetleme kuleciklerinin Malazgirt Kalesi’nde bulunmaması, burçların/burçların arasındaki barbata ve dendanların bu işlevi üstlendiğini göstermektedir (Fotoğraf 22A). Malazgirt Kalesi’nde surlar arasında olması gereken *poterna*’lara -varsa da seyrek ve az sayıda yerleştirilmiş olmaları veya zaman içerisinde tahribatla yok olmuş olmaları nedeniyle- rastlanmamıştır. Kale’de Anadolu’da pek çok kalede görülen Kale komutanı (Dizdar) konutu veya kulelerden birinin içerisinde ayrı bir yapı halinde bir ibadet yeri de (İç Kale Mescidi) (Eyice, 2001: 237) yaptığımız yüzey taraması ile tespit edilememiştir. Bu durum Malazgirt Kalesi’nde mescidin hiçbir zaman olmadığı veya dizdar, muhafız alayı gibi kale personelinin namazlarını, yeri günümüzde bilinmemekle birlikte, olasılıkla Alpaslan Cami’nin yerinde olabileceğini düşündüğümüz Ulu Cami’de kılıyor olabileceğini düşündürmektedir. Kale’de olması gerektiği düşünülen; görevli

muhafızların yaşadıkları bölümler ile kalenin yiyecek saklamak üzere ambarlar ve özellikle su gereksinimini karşılayacak kuyu veya sarnıçlara ilişkin günümüze ulaşan izler bulunmamaktadır. Kale'de su gereksinimini karşılamaya yönelik, bazı örneklerde olduğu gibi Kale'den dışarıda bir su kaynağına ulaşmakta kullanılan gizli bir yol veya tünel izine rastlanmadığından, Kale'de su gereksiniminin nasıl karşılandığı sorusu çözüm beklemektedir. İç Kale, surların büyük bölümü ve burçların yapı malzemesi tamamen taştır ve yüzeylerinde herhangi süsleme unsuru bulunmamaktadır. Üst kısımları kısmen tahrip olmuş surların devamında, bir taş yüzeyinde kazıma tekniği ile oluşturulmuş çift ejder ve bu iki ejderin ortasında çift başlı bir kartal motifi görülmektedir. Gök kubbenin idaresi ve ahengini sağladığı, karanlık ve kötülüğe karşı savaştığına inanılan çift ejder motifinin ortasındaki kartal; olasılıkla Selçuklu sancağında yer alan kartaldır (Fotoğraf 22B). Bunun dışında Batı Kapısı üzerinde tam okunamayan, taş üzerine kazılmış yazının varlığı (kitabe?) dönemin hat sanatı örneğinin Kale'de yer alması açısından önemlidir.

Fotoğraf 22. Malazgirt Kalesi A.Büyük Kule Barbatalar, B. Sur Üzerinde Çift Ejder ve Kartal Motifi (Ferruh Toruk Arşivi 2020-2021)

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarihi yerleşimler, sahip oldukları sosyo-ekonomik, kültürel ve fiziksel değerleri ile kültürel mirasımızın önemli unsurlarıdır. İçlerinde barındırdıkları anıtsal ve sivil mimari örnekleri, yaşam alanları ile bu yerleşimler; günümüzde yok olmuş uygarlıkların bilgisi, teknolojisi ve yaşamları hakkında ipuçları barındırmaktadır. Malazgirt; Kale ve İç Kale'de yer alan somut kültür mirası ve Malazgirt Savaşı ile Türklerin Anadolu'ya girdiği yerleşim olarak tarihi ve simgesel niteliği bulunmaktadır. Kaledeki anıtsal yapılar karakteristik unsurlarını geçmişten günümüze taşıyan, korunması ve gelecek nesillere aktarılması gereken somut kültür mirasıdır. Evrensel koruma söyleminde; bulunduğu çevrenin sosyal, kültürel, ekonomik yaşamını yansıtan ve gelecek nesillere doğru ve doğrudan bilgi aktaran değerler bütünü olarak tanımlanan anıtsal ve sivil yapı örneklerinin taşıdıkları belge değeri nedeniyle önemli olduğu söylenebilir. Bu nedenle KAİP, belgeleme, özel alan planlaması ve restorasyon çalışmaları kültür mirasımızın yaşatılması için önemlidir.

Kale ve İç Kale'de 1990 yılında onaylanan, ayrıntılı ve rasyonel öneriler sunan KAİP önerileri gerçekleştirilememiştir. 16.12.2006 tarihinde Revize KAİP ve alt ölçek çalışmalarını uygulamak üzere Koruma İmar Planı ve Alt Ölçekli Plan yapımı işi ihale edilmiş, ancak uygulama alanında koruma sınırları güncellenememiş, belediye olanaklarının yetersizliği nedeniyle kamulaştırma yapılamamıştır. Belediye olanaklarının ve bölgede oturanların gelir seviyelerinin yetersizliği ve zor iklim şartları nedeniyle surların büyük bir kısmı yıkılmıştır. Alanda surlardan malzeme alınarak inşa edilen kaçak yapılara ilişkin yıkımlar Belediye'nin kararına karşın uygulanamamıştır. Koruma alanı kamulaştırma bedellerinin yüksekliği dikkate alınarak, mevcut planda belirlenen ihtiyaç alanlarının güncellenmesi, hâlihazır haritalara işlenmesi ve mülkiyetlere uygun biçimde koruma sınırının gözden geçirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Koruma Kurulu'nun belirlediği 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı sınırının parsellerin ortasından geçmesi nedeniyle parseller sınır içerisinde/dışında kalabilmektedir. Bu sorunların çözümü için 1/5000 ölçekli Arkeolojik Koruma Alan Nazım Planı ve 1/1000 Arkeolojik KAİP hazırlanmakta, arazi taraması ve büro çalışmaları sürdürülmektedir. Hazırlanan KAİP ile planlama sırasında arkeolojik karakterlerin algılanmasını sağlayacak geçişler oluşturulması için alanın kamulaştırma ve takas edilerek boşaltılması gereklidir. Ancak 3. Derece Arkeolojik Sit Alanlarında zorunlu alt yapı dışında kamulaştırma veya takas yapılması zaman

alacağından, uzun vadede bölge sakinleri tarafından olumsuz karşılanabilir. Özel bir planlama firması tarafından hazırlanan plan için İller Bankası ile iletişim kurularak Koruma Alanı sağlıklı bir şekilde güncelleştirilmesi ve kamulaştırmanın ivedilikle başlatılması ve planların onayından sonra plan notları doğrultusunda Kale sur ve burçların restorasyonu önerilmektedir.

Kale ve çevresinin planlanmasında en önemli konu 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı'nda etaplama yerine bütünsel bir koruma yaklaşımı ile planlanmasıdır. Planlamanın; yerleşimin ekonomisinin tümünü oluşturan, tarım, hayvancılık ve küçük ölçekli ticareti koruyacak; arkeolojik dokuyu vurgulayacak; tarihi değerleri ön plana çıkartacak ve yerleşimin sürdürülebilir turizm açısından da gelişmesini sağlayacak ölçütler ile planlanması amaçlanmalıdır. 1990 yılında hazırlanan plana ilişkin ölçütlerin belirli oranda yeni KAİP'te uygulanabilirliği söz konusudur. Uygulanan KAİP ile planlama alanının bütüncül olarak ele alındığı, kamusal mekânların düzenlenmesi ve ulaşım alternatiflerinin fonksiyonel ve sürdürülebilir tasarlandığı söylenebilir. Bu bağlamda;

- ✓ Tarihi yapılar mekânsal/tarihi kimliğin ve kentsel imajın oluşmasında önemli rol oynamaktadır. KAİP ile çalışma alanında inşa edilecek yeni yapılaşmada tarihi yapıların karakterine uygunluk aranmalı, yeni yapı inşasına kısıtlı bir şekilde izin verilmeli, korumaya yönelik kararlar, kullanıcılara çağdaş yaşam koşullarında geleneksel yaşama ayrıcalığı sunabilmelidir.
- ✓ Alanda tescilli ve tescili önerilen yapıların özgün yapısına uygun biçimde sağlıklaştırılması/restorasyonu gerçekleştirilmelidir. Plana bağlı kalınarak yapılacak acil onarımlarda, yapı-sokak ilişkisi tarihi doku içerisinde özgün yapıya uygun biçimde korunmalıdır. Anıtsal yapılar tuzlu yeraltı suları ile temas etmekte ve yapılarda kullanılan taşlar zarar görmektedir. Nem ve tuzun yapılardan uzaklaştırılmasına yönelik önlemler alınmalıdır.
- ✓ Planlama kararlarında arazi eğimi, iklim doğal çevre ve komşuluk birimlerinin yer bağlamında öne çıkmasına ve geçmişten gelen kimlik referanslarının kullanılmasına dikkat edilmelidir. Bu yaklaşım yerleşimde kullanıcıların aidiyet hissetmelerine ve alanı sahiplenmelerine neden olacaktır.
- ✓ Alanda sit derecelendirmesi aynen korunarak tüm alana Koruma Alanı statüsü kazandırılması korumaya katkı sağlayacak, sit sınırlarının çevresinde oluşturulacak etkileme geçiş alanı ile çevresel yapılaşmanın baskısı azaltılabilecektir.
- ✓ Alan içerisindeki tarihi yapılara ilişkin koruma önlemlerini kapsayacak kararlar alınmalıdır. Gelecekte bölgenin ziyaretçi sayısının artacağı düşünülerek alana özel koruma alanı statüsü kazandırılmalı, bilet satış, danışma, wc birimlerini barındıran ve mevcut yapıların özelliklerine uygun olarak inşa edilecek giriş yapısı önerilmelidir. Alanın bir açık hava müzesi düzenlenmesi, alanda belirlenecek rotaya göre ziyaretçiler bir dolaşım yolu oluşturulmalıdır.
- ✓ Alanda yapılacak kazılarda ortaya çıkabilecek ve ilgili bölge kurulunca yeni yapılanmaya gidilmesinde sakınca görülmeylecek parsellerde kalıntıların çizimlerinin standart hale getirilmesi; bu çizim ve elde edilen bilgilerin özetinin yeni yapının ön cephesinde standart bir tabelada gösterilmesi, uzun vadede İç Kale ve surları gezen insanların fikir edinmesini sağlaması açısından önerilmektedir.
- ✓ Surlar üzerinde veya bitişik konumda inşa edilen, surlar ve kullanıcılar için tehdit oluşturan konutlar kaldırılmalıdır. Kale'de tescilli ve tescili önerilen yapıların korunması ve onarımı için bölge halkının bilinçlendirilmesi, farkındalık yaratılması ve yapıların onarımında karşılaşılan mali ve yasal sorunların çözümünde bölge ölçeğinde devlet eliyle çözüm sağlanmalıdır.
- ✓ Yerleşimde yeşil alana gereksinim olması nedeniyle anıtsal yapıların çevreleri aktif/pasif yeşil kuşak ile planlanmalı, doğa ile ilişki kurularak mekânsal olarak nitelikli, yaşanılabilir bir çevre elde edilmesi düşünülmektedir. Kale'de sur ve burçların çevresinde peyzaj düzenlemesi ile sosyal-kültürel tesis alanları tasarlanmalıdır.
- ✓ Yaya ulaşımına dayalı İç Kale'de motorlu taşıt ile ulaşımında son yıllarda otopark sorunu yaşanmaktadır. Belediye Binası önünün Malazgirt Zaferi Tören Alanı olarak kullanıldığından törenlere gelen misafirler için otopark alanları yetersizdir. Kale ve İç Kale için önerilecek ulaşım şemasının olabildiğince tarihsel dokuyu korur ve destekler şekilde planlanması gerekmektedir. Bu nedenle, Kale, surlar ve burçlar arasında bağlantılar yeşil akslarla desteklenmiş ve hiyerarşik ulaşım şeması ile çözülmeye çalışılmıştır. Otopark sorununun çözülmesi bölgenin turizm potansiyelinin kullanılmasına ve ziyaretçi sayısının artması da bölge ekonomisine katkı sağlayacaktır.

- ✓ Yerleşimin ekonomik yapısı incelendiğinde; planlama aşaması içinde işgücü açısından tarım, hizmet ve turizm sektörlerinin gelişmesi istenmektedir.

KAYNAKÇA

Adaoğlu K. (2003), “Malazgirt İlçesi'nin Coğrafi Etüdü” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Aksarayi, K. (1944). Müsamelet-ül Ahbar (Neşreden: Osman Turan). Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları. ss.219-230. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.

Anonim (1890), Salname-i Vilayet-i Bitlis 1310.

Arık, R. (1989). 1987 Yılı Malazgirt Yüzey Araştırması. VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.

Arık R. (2016). “Malazgirt Çevresi Yüzey Araştırmaları”, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1 ss. 252-253 Konya.

Aslan, S. (2019). “Muş İli ve İlçelerindeki Tarihi Mezar Taşları” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

Asya-Tek Planlama, Mim. İnş. Taah. Tic. San. Ltd. Şti. Arşivi.

Atalay, İ. (1983). Muş Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Toprak Coğrafyası. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. No: 25. İzmir.

Biber, H. ve Çavuşoğlu, R. (2013). “2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması” 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt: 2. Kültür Bakanlığı Yayınları. ss. 307-310. Ankara.

Biber, H. (2018). Muş İli Yüzey Araştırmaları 2009-2014, ss. 207-208. Hiperlink Yayınevi. İstanbul.

Burney, C. A. (1957). Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, Anatolian Studies Cilt: 7, pp. 43, 52, İstanbul.

Cahen, C. (1984). İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Çeviren: Zeynep Kerman). Byzantion Mecmuası, Cilt: 9 Sayı: X ss. 82-88 İstanbul.

Cuinet, V. (1891). La Turquie d'Asie, Bulanık Kazası-Demografi, p. 590, Paris https://books.google.com.fj/books?id=T4oZIKz3XekC&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbp_book_oth er_versions_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi: 24.04.2021)

Kültür Bakanlığı Erzurum Arkeoloji Müzesi Arşivi.

Evliya Çelebi, (1978). Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cilt 5 (Sadeleştirenler: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş). Üçdal Neşriyatı. ss. 446-447. İstanbul.

Eyice, S. (2001). “Kale”. İslam Ansiklopedisi. Cilt: 24. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 236-237. Ankara.

Garabedian, K. (1902). 1902 İstanbul Ermeni Patrikliği Muş Ovası Köyleri Kasabaları ve Civarı Nüfus Sayımı. İstanbul.

Google Resimler, Şarapsa Han https://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/sarapsa-han_ (Erişim Tarihi: 20.02.2021)

Google Resimler, Malazgirt, <https://www.google.com/search?q=nenerede+.com.tr+malazgirt&tbm=isch&ved=2ahUKEwiG3MWgyLDzAhUSz7sIHQ2WAocQ2-> (Erişim Tarihi: 20.02.2021)

Kargı, H. (1999). “İğdır Kervansarayı”, İslam Ansiklopedisi. Cilt: 19. Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul.

Kıraşan K. ve Şengün M. T. (2017). “Bulanık-Malazgirt Havzası'nın (Muş) Hidrografik Özellikleri”. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 14 ss.154-156, 165-168 Bingöl.

Koçhan, N. (1990). “Malazgirt Tıkızlı Kalesi”. Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi, Sayı: 5 ss. 87-97, İzmir.

Kulağuz, B. N. (1997). “Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

- Kulağuz, B. N. (2013). “Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması 2008 Malazgirt”. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2 Cilt: 1, ss.304-312 Karabük.
- Leiser, G. (2006). “Manzikert” Medieval Islamic Civilization:An Encyclopedia. Vol: 1. p. 477. (Derleyen: Josef W. Meri). Londra.
- Lloyd S. and Storm R. D. (1958). Alanya, London. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology. Ankara.
- Lynch, H. F. B. and Oswald, F. (1901). Armenia, Travels and Studies. Vol: II. London.
- Muş İlçesi Malazgirt (İlçe) Belediyesi Arşivi.
- Malazgirt Çevresi Haritalar <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/malazgirt-kazasi/malazgirt-din/kiliseler.html> (Erişim Tarihi: 17.02.2021).
- Malazgirt Demografik Yapı <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/malazgirt-kazasi/yerlesim-birimi/demografi.html> (Erişim Tarihi: 17.06.2021).
- Morgan, J. (1965). The History of the Armenian People: From the Remotest Times to the Present Day. Boston.
- Okçu, N. ve Akdağ, H. (2010). Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873). Erzurum İl Yıllığı. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. s. 205, 317, 442. Erzurum.
- Özfirat, A. (2001). “1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”. XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt: 2. s. 123, 126. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- Özpay Akbulut, G. (2019). “Divriği İlçesi'nin Turizm Potansiyeli ve Sorunları”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 23 s.44, Erzurum.
- Raymond, H. (1992). Kévorkian/Paul B. Paboudjian, Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide, Paris.
- Rothman, M. (1995). “The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land”. XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı. s. 308. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- Sargents, A. (1878). Arisdages. Aytselutyun i Hayastan, Paris.
- Schneider, G. (2000). Geometrische Bauornamentik Der Seldschuken in Kleinasien. Wiesbaden.
- Sevim, A. (1993). Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları. Malazgirt Armağanı. Türk Tarih Kurumu. ss. 219-229. Ankara.
- Sevim A. (2000). Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi. (3. Baskı) s. 41. Ankara.
- Toruk, Ferruh Kişisel Arşivi. Malazgirt (2020-2021).
- TUIK Nüfus Verileri <http://www.mus.gov.tr/tuik-verilerine-gore-mus-merkez-ve-ilcelerinin-2019-yili-nufusu> (Erişim Tarihi: 14.07.2021).
- Ünal, H. R. (1970). Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayezid-Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar, ss. 7-15, Sanat Tarihi Yıllığı. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Yavuz, A. (1991). “Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri”, ODTÜ MFD, (11:1-2) 41-55. Ankara.
- Yinanç, M. H. (2000). Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri 1 Anadolu'nun Fethi. s. 241. İstanbul.